

Türkiye Merkezli Bir Tartışma: "Reference"ın Türkçesi

Elif ÖZEL¹

Öz: Bu çalışmada çoğunlukla Gottlob Frege'nin "On Sense and Reference" adlı makalesi baz alınarak Türkiye'de gerçekleşmiş iki tartışmanın ilki sunularak meseleye başka bir açıdan bakmanın imkânı takdim edilmiştir. Konu edinilen tartışma, Yazko Felsefe Yazıları dizisinde, çağdaş analitik dil felsefesinin en temel terimlerinden biri olan "reference" sözcüğünün Türkçe felsefe literatürüne alımlanışı bağlamında olup, Arda Denkel ile Oruç Aruoba'nın öneri ve iddialarıyla ortaya çıkmıştır. Çalışma, "reference"ın Türkçe'de "yönletim" mi yoksa "imlem" mi olarak karşılanacağı meselesini betimleyerek çözüme yönelik gönderge terimini teklif etmektedir. Türkiye'deki felsefenin tarihinin yazımına küçük bir katkı sağlayacağı düşünülen ve önemli bir dönüm noktasını hatırlatacağını varsaydığımız bu çalışma aynı zamanda tartışmayı güncellemeyi de hedeflemiştir. Acaba biz "reference" sözcüğü ile bir terimi kullanarak o terim ile düşüncede bir duyuma göndermede mi bulunmaktayız; yoksa bir sözcüğün dile getirilmesiyle anlamı olan bir nesne mi imlenmektedir? "Reference"a farklı yaklaşımlar bile ona Türkçede bulabileceğimiz ya da oluşturabileceğimiz karşılıkları tartışılır kılma ihtimali vardır. Bu yönüyle orijinal felsefe metinlerinden kopmadan söz konusu terim üzerinde derinlemesine refleksiyon yapılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gönderge, Arda Denkel, Oruç Aruoba, Türkçe Felsefe, Analitik Felsefe.

A Turkey-Centered Discussion: Reference in Turkish

Abstract: In this study, based mostly on Gottlob Frege's article "On Sense and Reference", the first of the two debates held in Turkey is presented and the possibility of looking at the issue from another perspective is presented. The discussion we are talking about is in the context of the reception of the word "reference", one of the most basic terms of contemporary analytical language philosophy, into the Turkish philosophy literature in the Yazko Felsefe Yazıları series, and emerged with the suggestions and claims of Arda Denkel and Oruç Aruoba. The study proposes the term gönderge for solution by describing the issue of whether reference is to be met as yönletim or imlem in Turkish. This study, which is thought to make a small contribution to the writing of the history of philosophy in Turkey and which we assume will remind of an important turning point, also aimed to update the discussion. I wonder if we use a term with the word reference to refer to a sensation in thought with that term; or is an object with a meaning signified by the utterance of a word? Even different approaches to the reference have the possibility of making the Turkish equivalents we can find or create debatable. In this respect, it is necessary to make a deep reflection on the term in question without breaking away from the original philosophical texts.

Keywords: Reference, Arda Denkel, Oruç Aruoba, Turkish Philosophy, Analytical Philosophy.

¹ Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, TÜRKİYE. elifrose40@hotmail.com,

ORCID: 0000-0003-1022-6006

Articles in Theosophia are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Giriş

Gottlob Frege (1848-1925) merkezli analitik felsefe çalışmaları günümüz felsefe dünyasında oldukça önemli bir yer tutar. Frege bu yeni felsefenin başlangıç ve merkezi isimlerinden biridir. Özellikle dil temelli bir felsefe yapma tarzı geliştiren analitik felsefe spekülative felsefeden önemli oranda ayrışır. Zeki Özcan dil felsefesinin Frege tarafından belirlenen dört temel ilkesi olduğunu belirtmiştir:

1. Bağlamsallık (Contextualite): Bu ilkeye göre sentetik cümleler, mantıksal analizin ayrıcalıklı dilsel birimidir. Anlamın temel birliği kelime değil; cümledir. Kelimelerin cümleler dışında kendi başlarına anlamları yoktur. Kelimeler anlamlarını sadece cümleler bağlamında kazanır. Anlam, bileşenlerinden oluşur. Bir önermenin doğruluk değeri, kendisini oluşturan bölümlerin yani kelimelerin, anlamlı olmalarına bağlıdır. Anlam teorisi, cümlelerin anlamına ilişkin bir teori olmalıdır.

2. Gerçekşartlılık (Vericonditionnalite): Açıklayıcı yani sentetik bir cümle, doğruluk şartlarıyla özdeşdir. Bir önermenin anlamını kavramak, doğru olması için yerine getirmesi gereken şartları bilmektir. "Hava güzeldir" veya "Kar beyazdır" gibi cümlelerin anlamını belirlemek, hangi şartlarda doğru olduklarını söylemektir. Gerçekşartlılık sayesinde anlam objektif bir özellik taşır; sübjektif tasavvurlarımıza ya da psikolojimize göre değişmez. Bir cümlenin söylediği şey, kognitif, objektif bir içeriktir; bir düşüncedir. Sonuç olarak doğru cümleyle objektif bir dünyaya dair objektif bir bilgiyi ifade ederiz ve cümlelerimizin bizden bağımsız doğruluk şartları vardır.

3. Bileşimsellik (Compositionnalite): Bileşik bir sözce bölümlerden yani cümlelerden oluşur. Bu bileşik sözcenin anlamı, bir fonksiyondur yani kendini oluşturan cümlelerin anlamına bağlıdır. Diğer deyişle her karmaşık ifadenin semantik değeri (anlamı veya referansı) öğelerinin semantik değerlerinin bir fonksiyonudur. Bir önermenin referansı değişmez. Bileşik bir sözcede cümleler birbirine sözdizim kurallarına uygun olarak bağlanır. Bileşimsellik ilkesi, çağdaş semantik araştırmaların da en önemli bölümünü oluşturur.

4. Psikolojizmin Reddi: Psikolojizm, bazı hakikatlerin ve bazı ilkelerin objektif ve normatif özelliğini zihindeki doğal kaynaklarıyla birbirine karıştırır; objektif olanı sübjektif olana indirger; düşünce içeriklerini tasavvur içeriklerinden ibaret sayar; kelimelerin anlamını fikirlerin zihindeki varlığına dayandırır. Oysa imgeler, tasavvurla ya da diğer zihinsel durumlar, ifadelerin anlamları değildir. Çünkü zihinde bulunan ve zihnin işlerken kullandığı kavramlar, sübjektiftir. Oysa anlam gerçekte objektiftir. Anlamın objektifliğini sağlayan şey, göndergedir. Anlam göndergeden dolayı doğru ya da yanlıştır. Bu nedenle psikolojik düşünceler anlam teorisinde yer almaz.²

Analitik dil felsefesinin temel konularından biri, hatta belki de en önemlisi dil-dünya ilişkisi veya bir başka ifadeyle sözcük-nesne ilişkisidir. İngilizce'de bu ilişki konusunda her ne kadar "to

² Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014), ss. 21, 22.

denote”, “to stand for”, “to designate”, “to mean” gibi çeşitli terimler kullanılmış olsa da en sık kullanılanı, “to refer” terimidir.³

*Reference sorunu*⁴ olarak ifade edebileceğimiz bu konunun Türkiye’ye aktarımında bazı tartışmaların yaşandığını gözlemlemekteyiz. Bunun tarihi, ileriki zaman dilimleri içerisinde felsefe tarihçilerine malzeme olabilecek düzeydedir. Tespitimize göre ilk elden iki tartışma yaşanmıştır. Birinci tartışma, *Yazko Felsefe Yazıları* dizisinde başlamıştır. *Yazko Felsefe Yazıları* dizisi, 1982 yılında yayım hayatına başladı. O, bir dergi formatındaydı ama kendisini dergi olarak adlandırmamıştı. Her sayısını bir kitap olarak niteledi. Konu edindiğimiz dört kitabın hazırlayıcısı Selâhattin Hilâv’dır (1928-2005). Dizinin İkinci Kitabında bir felsefe terimleri çalışması yapılması amaçlanmıştır. Bunun için Sehâttin Hilâv oturum formatında bir toplantı düzenlemiştir. Toplantının amacının, bir felsefe terimleri çalışmasında nereden ve nasıl başlamak gerektiğini, bu alanda nelerin yapılması gerektiğinin açık bir şekilde ortaya konması olduğunu belirtmiştir.⁵

Yazko Felsefe Yazıları dizinin 3. Kitabında Arda Denkел (1949-2000), *Felsefe Terimleri* üst başlığı altında “Bazı Terimler Üzerine Notlar” başlığıyla, görece uzun diyebileceğimiz bir not yayınlamıştır. Burada incelediği terimlerden ilki, İngilizce’deki “reference” sözcüğüdür.⁶ Birinci tartışma bu sözcük üzerinden başlamıştır. Bir başka ifadeyle; *reference’in Türkçesi nedir?* sorusuyla ifade edebileceğimiz çeviri meselesi üzerinden başlamıştır.

Sayın Denkел, “Birinci tartışma” olarak adlandırdığımız *Yazko Felsefe Yazıları* dizisine göndermede bulunarak, “Frege’nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler”⁷ başlıklı *Felsefe Tartışmaları* dizisinde sorunu ikinci kez ele almıştır. *Yazko Felsefe Yazıları* dizisi bir dergi formatındaydı ama kendisini dergi olarak adlandırmamıştı. Her sayısını bir “kitap” olarak nitelemişti. *Felsefe Tartışmaları* da aynı statüde yayımlandı.

Bu çalışmamızın konusu, birinci tartışma ile sınırlı tutulacaktır. Önce sorun serimlenecek, daha sonra da yorumlanmaya çalışılacaktır. Yorumlama nitel bir araştırma yöntemi olarak kabul edilir. Bu bağlamda görüşler, önce, bazen özetlenerek bazen de alıntılarla belgelendirilecek ve sorun betimlenmiş olacak, daha sonra da üzerinde tartışılan mesele ile ilgili başka bir yaklaşıma gönderme yapılarak çözüme yönelik bir açılım sağlanmaya çalışılacaktır.

Arda Denkел’in Görüşü

Arda Denkел, yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinde Gottlob Frege’den hareketle görüşünü açıklamaya başlamıştır. Ona göre Frege, “reference” kavramının anlamını, anlam kavramının

³ İlhan İnan, “Arda Denkел’in Ardından: Anılar ve Dil Felsefesi Üzerine Bir Tartışma”, içinde *Arda Denkел’in Ardından*, Der., Gürol İrzık, İlhan İnan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005), 13.

⁴ Reference’in delâlet olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı için bk. Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantiği ve Kavramlar Mantiği-Geleneksel Mantiğe Giriş I*, (Bursa: Bursa Akademi Emin Yayınları, 2019), 79.

⁵ Bedia Akarsu ve diğerleri, “Felsefe Terimleri”, *Yazko Felsefe Yazıları*, 2. Kitap (İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982), 14.

⁶ Arda Denkел, “Bazı Terimler Üzerine Notlar”, “Felsefe Terimleri”, *Yazko Felsefe Yazıları*, 3. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982, 105. Denkел’in bundan daha önce 1981 yılında yazdığı kitap aslında tartışmanın başlangıç metnidir, diyebiliriz. Bk. Arda Denkел, *Yönetim: Dil Felsefesinde Bir Konu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.

⁷ Arda Denkел, “Frege’nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler”, *Felsefe Tartışmaları*, 5. Kitap, (1989): 24-46.

anlamından özenle ayırt etmiştir.⁸ Bir dile ait olan her bir sözcüğün bir anlamı vardır, ama bu sözcüklerden sadece bir kısmı tekil nesnelere karşılık gelir. Söylenmiş bir kelimenin belirli bir tekil için söylenmiş olma durumunda olması, cümle içinde uygun düşmüş bir kelimenin söz konusu tekile "referans"ta bulunmak için kullanılmasına bağlıdır. Bir sözcüğün bir nesne için kullanılması, o nesneyi onun anlamı olmak konumuna ulaştırmaz. Mesela, bir nesneyi yok etmek sözcüğün "reference"ını ortadan kaldırmakken, bu onu anlamsız kılmak manasına gelmez. Bundan da ayrı olarak anlamları ayrı olan iki sözcük ya da deyim aynı nesne hakkında konuşma imkân sağladıkları, yani "reference"larının aynı oldukları durumlarla da sık sık karşılaşmaktadır.⁹

Denkel, söz konusu reference sözcüğüne karşılık olarak çeşitli önerilerde bulunulduğunu, bu önerilerin, tam olarak onları ya karşılamadığını ya da karşılansa bile komşu, fakat farklı bazı başka kavramlardan tam olarak ayırt etmediğini belirtmiştir. Örnek olarak Teo Grünberg ile Adnan Onart'ın TDK *Mantık Terimleri Sözlüğü*'nün 'referring expression' için 'gösterici deyim' sözcüğünü kullanmalarını verir. Hatta o, buna benzer bir şekilde "referring" için "gösterme" veya "gösterim"i kullansak bile felsefi tartışmalarda "reference"ı "ostension", "demonstration", "indication" gibi terimlerden ayırtmak icap ettiğinde, söz konusu kavramın bir takım zorluklar doğuracağını söylemiştir. "İşaret etmek" de yine aynı güçlükleri içermektedir. O, "değinme"nin, "mentioning" in karşılığı olduğunu ve bu kavramın "reference"den hassaten ayırtırıldığını belirtir. Aynı ayırım titizliği, "zikretmek", "temas etmek" gibi kelimeleri de dışlamıştır. Öte yandan Denkel, "göndermek", "yollamak", "havale etmek" gibi sözcüklerin "reference"ın anlamlarından birini yeterli derecede karşıladığını söyler. Ne var ki bu anlamlar, felsefede kullanılan anlama yakın olsa da, sonuçta ondan farklıdır. Çünkü söz konusu anlamlarda, bir şeyi herhangi bir nesneye göndermede bulunmak söz konusudur. Oysa felsefi anlamdaki "reference"ta birini (örneğin sözümüzü işiten bir şahsı) herhangi bir nesneye yöneltme durumu, fiili gerçekleştiren kişi bakımından açık bir yükümlülük olmayıp, sadece dolaylı olarak yerine getirilmiş bir etkinliktir. Denkel aynı zamanda, "reference"ın etimolojik kökeninde, gönderme, yöneltme gibi kelimelerin bir yerinin bulunduğunun kabul edilmesi gerektiğini de vurgular.¹⁰

Bu noktadan sonra Denkel, temel soruyu sorar: "Reference" üzerine felsefece araştırma yapan ve bu çalışmayı da Türkçe yürütmek isteyen biri nasıl hareket etmelidir? Bunun iki şekilde yanıtı oluşturulabilecektir: Ya Fransızcası Türkçe olarak kullanılacaktır (yani referans sözcüğü) ya da uygun bulduğu bir karşılık teklif edecektir. O, ikinci şıkkı seçmiştir. Ona göre en iyi Türkçe karşılık "yönletim" sözcüğüdür. Denkel, bu önerisinin bir eleştiriye konu olduğunu söyler ama nerede olduğundan söz etmez.¹¹ İlk kez "Felsefe Terimleri" olarak başlatılan *Yazko Felsefe Yazıları Dizisi*'nin İkinci Kitabına baktığımızda orada bir eleştiriye de konu olmadığını görmekteyiz.¹² Bu, sözlü bir eleştiri olabilir.

⁸ Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 105.

⁹ Gottlob Frege, "On Sense and Reference", *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*, çev. P. Geach ve M. Black (Oxford: Blackwell, Oxford 1952), 56-57.

¹⁰ Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 106.

¹¹ Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 106.

¹² Bedia Akarsu ve diğerleri, "Felsefe Terimleri", 14.

Denkel, eleştiriye yanıt olarak tekrar “reference” kavramını açıklamaya koyulur. Buna göre “reference”, bir eylemi anlatır ve “to refer” mastarından türemiştir. “Reference”ı geniş anlamda kullandığımız vakit, bireyler ve terimler bu eylemin öznesi olabilirler. Şayet dar anlamda bir kullanımı söz konusuysa, özne olarak yalnızca şahısları kabul eder. Sözü ettiğimiz geniş ve dar anlamların karışıklığa dayalı bir kapalılık oluşturmaması için şu şekilde bir uzlaşma oluşmuştur: Teknik anlamda dar anlam, “reference”ın asıl manası olarak üzerinde uzlaşmış olacak ve onun benzeri olan geniş (metinde ‘dar’ diye kullanılmıştır- ki bir yanlışlık olsa gerek) manada da, terimlerin “denotation”a (kaplama) sahip olabildikleri ifade edilmiş olacaktır. Sözü edilen uzlaşma açısından, bir terimin bir nesneye (dar anlamda) “reference” yaptığını söylediğimizde, orada asıl kastedilen şey, *bir kişinin bu terimi kullanarak*, onunla “reference”ta bulunduğudır. Böylece, bir terimin “reference”ta bulunduğu dillendirildiği her bir bağlamda eylem, o terimi kullanan kişiye, asıl öznesi olacak şekilde bağlanmış olmaktadır (dar anlamda). Dar anlamdaki kavram üzerinde yapılmış birçok araştırma göstermiştir ki, ifade ettiği eylemin daha derinlerine inilebilme imkânı oluşmuştur.¹³ Denkel, bunun nedenlerini ise *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu*¹⁴ adlı eserinde bulunduğunu belirtir. Biz bu eseri inceledik ama asıl konumuzdan uzaklaşmamak için bu nedenler üzerinde durmuyoruz.

Denkel’e göre “reference” aslında, düşüncenin, bir terim vasıtasıyla bir nesneye doğru çevrilmesini anlatır. Bir nesne üzerine yönlendirme yapmayı ve o nesne ile düşüncede bir ilişki kurmayı ifade eder. İlişkinin nasıl gerçekleştirildiği “reference”ın ayırt edici özelliğidir. Şöyle ki; “reference” bir iletişim eylemini anlatır. Bu nedenle “reference”, bir şahsın, amaçlarını kavrayabilecek başka bir şeyin bulunduğunu varsayarak gerçekleştirdiği bir eylemdir. Sözü edilen eylemin öğeleri üç unsurdan oluşur: İletişime katılan şahıslar, düşüncede kendisine yönelinen nesne ve bu yönelime/yönelmeye aracı olan sözdür. “Reference”, başka bir şeyin (yani varsayılan veya gerçek) düşüncesini, kullanılan bir terimle belirli bir somut nesneye yöneltmek amacıyla yapılmaktadır. Ancak bu niyetle gerçekleştirilmesine rağmen, karşıdakinin düşüncesini bir nesneye yöneltmiş olmayı veya bunu başarmış olmayı zorunlu da kılmaz. Öte yandan o, bir şahsın niyetini doğrudan doğruya yerine getirme çabasını değil, aynı zamanda onun bunu dolaylı olarak sağlayabilme teşebbüsünü, yani o niyeti bir terimin yerine getirmesinin imkânını oluşturabilme gayretini de içerir.¹⁵

Arda Denkel yukarıdaki bu bilgilerden sonra “reference” için bir tanımlama yapar: “Reference”, “kullanılan bir terimle herhangi bir kişinin düşüncesini bir nesneye yönlendirmesine imkân vermek”tir. Burada bir yönlendirme vardır ama bunun “yöneltme” olduğu söylenemez. Zira yöneltme, hem doğrudan olur hem de yönlendirmeyi başarmayı gerektirir.¹⁶

Bu açıklamalardan sonra şimdi Oruç Aruba’nın itirazını ele alalım.

¹³ Arda Denkel, “Bazı Terimler Üzerine Notlar”, 106, 107.

¹⁴ Arda Denkel, *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu*.

¹⁵ Arda Denkel, “Bazı Terimler Üzerine Notlar”, 107.

¹⁶ Arda Denkel, “Bazı Terimler Üzerine Notlar”, 107.

Oruç Aruoba'nın İtirazı

Dizinin 4. Kitabında Oruç Aruoba (1948-2020), yine *Felsefe Terimleri* üst başlığı altında "Denkel'in <Notlar>ına Not" başlığıyla, kısa bir eleştiri yazısı yayınlamıştır.¹⁷

Aruoba, Denkel'in İngilizce'den hareket ettiğini, oysa "reference" teriminin kendisinin de bir çeviri olduğunu belirtir. O, Bertrant Russell'ın (1872-1970) önce Frege'nin görüşünü eleştirdiğini ve onun kelimesine karşılık "denotation"u tercih ettiğini ve bunu da "denoting phrase" olarak kullandığını söyler, daha sonra da onun, "point to", "stand for", "indicate", "describe" gibi deyimlere ilaveten "refer to" fiilini de kullandığını söyler. Aruoba'ya göre İngilizce'de bu terimle başa çıkmanın yolu, bir süre "connotation - denotation" ikili kelimelerinde aranmış, fakat bu karşılıklar pek yaygınlık kazanamamıştır. Ona göre "reference" ("sense" ile birlikte), Geach ile Black'in birlikte yaptıkları Frege çevirilerinden sonra yerleşiklik kazanmıştır. Ancak ona göre bu da oldukça "göreceli" bir durumdur. Çünkü, örnek verilecek olursa, Wittgenstein'in *Felsefe Soruşturmaları*'ının çevirmeni "Anscombe, çevirisinde "meaning" ve "sense"i geçişli olarak kullanmış, "reference"e pek yüz vermemiştir."¹⁸

Aruoba, Frege'nin teriminin "Bedeutung" olduğunu, bu terimin, "bedeuten" fiilinden geldiğini; onun da "deuten" fiilinden türediğini belirtir. Daha sonra şu bilgileri verir: "Deuten", 'bir şeyin anlamına işaret etmek' manasındadır. "Bedeuten" ise, '(bir şeyin) tanınması/görülmesi/anlaşılması için (onu) göstermek' gibi bir manaya sahiptir. "Bedeutung" ise, 'bir kavramın işareti, bir nesnenin değeri' gibi bir anlama sahiptir.¹⁹

Aruoba bu terimin Türkçe'deki karşılığı olarak "imlem" sözcüğünü önerir. Ona göre im, işaret demektir. İmlemek de işaret etmek manasında kullanılır. Bundan yola çıkarak imlem, 'birşey anlatıldığında söz konusu edilen/anlam, yükletilen şey' anlamında kullanılır. Bu da, ona göre, Frege'nin "Bedeutung"unu tam manasıyla karşılamaktadır. Şöyle ki; "Çoban Yıldızı" ile "Seher Yıldızı" isim-tamlamaları, aynı nesneyi imlerler: "Venüs" adlı gezegeni; yani, imlemleri aynıdır ama onların anlamları farklıdır: Birinci ifade 'güneş battıktan sonra ilk görünen yıldız' anlamında, ikincisi ise 'güneş doğmadan önce son görünen yıldız' anlamında kullanılır. Aruoba der ki; Frege'ye göre bir dile getirişin bir anlamı vardır, oysa aynı dile getiriş bir nesneyi imler; imlediği nesne de onun imlemidir.²⁰

Oruç Aruoba meramını anlatmaya çalıştığı iki cümleyi önce İngilizceye, daha sonra da Denkel'in önermiş olduğu karşılık ile Türkçeye çevirdiğini belirtir ve böylece ortaya şu çıkar: "«An expression has a meaning (makes [a] sense?), whereas it refers to an object, which is its reference.» :

¹⁷ Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", *Felsefe Terimleri*, *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap (İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982), 170.

¹⁸ Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", *Felsefe Terimleri*, 170.

¹⁹ Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", *Felsefe Terimleri*, 170, aktaran, bk. Hoffmann, Volkstüm. Wörterb., 1852, 187.

²⁰ Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", *Felsefe Terimleri*, 171.

«Bir dilegetirişin anlamı vardır, oysa aynı dilegetiriş bir yönletim yapar; yönletim yaptığı nesne de onun yönletimidir.»²¹

Bunları dedikten sonra şunu söyler: “Konuyu, karşılaştırma için, bu biçimde koymak yeterli sanıyorum; Denkел (ve başkaları) bu örnekler üzerinde kendileri düşünebilirler.”²²

Arda Denkел’in Yanıtı

Arda Denkел, yukarıda özetlediğimiz Aruoba’nın eleştirisine yanıtını, aynı eserde, onun yazısının hemen ardından yayınlamıştır. Denkел, yabancı bir terime Türkçe’de bir kavram bulmaya çalışırken, bu terimin o dilin felsefe söyleminde dile getirdiği teknik ve özelleşmiş anlamını, bizim dilimizde de anlatıma dökülecek bir Türkçe terim bulmak ya da üretmek durumunda olduğumuzu ifade eder. Buna göre, felsefe terimlerinin meydana gelmesini sağlayan temel kriterlerden biri, karşılanan yabancı terimin etimolojik kökeni ve yapısı veya tarihçesi ne olursa olsun, Türkçe karşılığın, bu yabancı sözcüğün öncelikle bu aşamada kazandığı anlamı, yani o dilin felsefe söyleminde ifade ettiği kavramı, vermesi gerekir. Bu kriter açısından, söz konusu terimin daha önceki aşamalarda taşıdığı anlamlar veya etimolojik özellikleri, yalnızca ikincil derecede bir öneme sahiptir. Bu kriterle, daha açık, daha net, tekanlamlı ve kaypaklığı dışlayacak terimler elde etme imkanı doğacaktır.²³ Bu ölçüt ile o, yukarıdaki Oruç Aruoba’nın etimolojik yaklaşımını eleştirmektedir.

Bu fikri serdetmesinin ardından Denkел, amacının, sayın Aruoba’nın reference terimine karşılık olarak kullandığı “yönletim”i yadsıyış gerekçesinin yetersizliğini ortaya koymaya ve sonra da “imlem” kelimesinin yukarıda benimsediği ölçüt açısından uygun bir karşılık olamadığını ispatlamaya çalışır.²⁴ O önce, Aruoba’nın görüşünü ispat zinciri olarak kurar:

a) Denkел, «reference»ın Türkçesini “yönletim” olarak ifade etmektedir.

b) Ancak “reference”ın kendisi zaten bir tercümedir ve asıl kelime de Frege’nin kullanmış olduğu “bedeutung” terimidir.

c) “Yönletim”, “Bedeutung” sözcüğünün tercümesi için sakat bir çeviridir.

d) O halde, Denkел’in yaklaşımı daha en temelden bozuk bir çeviridir.

Denkел’e göre “burada, (c)’yi (a) ve (b)’den geçerli olarak çıkarımlayabilmek için “reference” ve “bedeutung”un anlam bakımından eşdeğer/denk olmadıklarını bildiren bir önermeye daha ihtiyaç vardır. Çünkü, “reference”, “bedeutung”un doğru bir tercümesi ve de “yönletim” de “reference”ı doğru bir şekilde karşılıyorsa, geçişlilik ilkesine dayanarak, “yönletim”in “bedeutung”u da doğru olarak karşılması gerekecektir. Mevcut yapısıyla uslamlama, sonucunu gerektirmekten uzak durmaktadır.”²⁵

²¹ Oruç Aruoba, “Denkел’in <Notlar>ına Not”, “Felsefe Terimleri”, 171.

²² Oruç Aruoba, “Denkел’in <Notlar>ına Not”, “Felsefe Terimleri”, 171.

²³ Arda Denkел, “Yanıt: Terimler ve Ölçütler”, “Felsefe Terimleri”, *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap (İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982), 173.

²⁴ Arda Denkел, “Yanıt: Terimler ve Ölçütler”, 174.

²⁵ Arda Denkел, “Yanıt: Terimler ve Ölçütler”, 174.

Öte yandan Denkel, Aruoba'nın,

e) "Reference" olarak tercüme, Frege'nin "Bedeutung" kelimesini gerektiği gibi karşılamaktadır.

gibi bir öncülü zımnen kabul ettiğini söyler. Çünkü onun, Frege'nin "bedeutung"undan söz ederken, "(Anglo-Saksonlar kendi "reference"larıyla ne yaparlarsa yapsınlar)" dediğini, eğer (e), ispat zincirinde (b) ile (c) arasına bir öncül olarak giriyorsa, (a) ile (b) birer olgu olduklarından, (e)'nin doğruluğu (c)'nin doğruluğunu gerektireceğini belirtmektedir. Ama bu kez de, (e) doğru olduğu için, (a) ve (c)'nin birlikte (d) sonucuna götüremeyeceğini, çünkü "yönletim"ın "bedeutung"un çevirisi olarak yanlış olduğunu, kendisinin ise "yönletim" ile ""reference"ı sakat olarak karşılamadığını iddia etmektedir.²⁶

Denkel, "yönletim" ile "bedeutung"u değil, "reference"ı karşıladığını söyler. Bunun nedenini ise, "reference" ile ilgili olarak tarihsel bir açıklamaya başvurur. Ona göre Frege'den bu zamana kadar, pek çok şey değişmiştir. Pek çok meselede olduğu gibi, yüzyıl öncesinde de bu konu daha derinlemesine incelenmiş, "reference" sözcüğü için de farklı fakat birbirine yakın anlamlı bazı kavramlar, birbirinden ayrıştırılmıştır. Hatta "reference"ın kapsamı içinde ayrıştırılan kardeş kavramlardan bazıları, artık Frege'nin kastettiği anlamdan uzaklaşmıştır.²⁷

Denkel buna örnek olarak, "günümüzde ulaşılan kanaate göre", der, "'reference' oluşturan temel kavramın, 'bir kişinin bir sözcüğü bir cümlede kullanarak bir nesne hakkında konuşması eylemi' olduğunu ve 'bir sözcüğün belirli bir nesneyi (anlamından bağımsız bir şekilde) ifade etmesi' ve anlamının da, bu temel kavrama göre türevsel sayıldığını" belirtir. Türkçe'de karşılık türetirken bu olguyu dikkate aldığını söyler.²⁸

Arda Denkel reference sözcüğünün delâlet ettiği kavram ailesi içinde "temel" sayılan şeyin, "bedeutung"un delâlet ettiği anlamlarından biraz kaymış olduğunu düşünür. Öyleyse "reference" sözcüğünü kullanarak Frege'nin teorisini açıklama girişiminde bir sakınca oluşmaz mı? diye bir soru oluşur. Onun cevabı, kaymanın meydana getirdiği bağlamlar dışında "hayır"dır. Yine de, ona göre, "reference"ı kişinin eylemini, "denotation"u ise, "bedeutung"un karşılığı olarak, bir sözcüğün bir nesnenin yerine durması işlevini ifade ederken kullanma eğilimi yaygınlaşmakta olduğunu belirtir.²⁹

Denkel, "(e) doğru mudur?" diye sorar. Cevap, "bir ölçüde evet"tir. Ama bağımsız bir kavram oluşturmak bakımından ise hayırdır. Çünkü "anlam", "özdeşlik" gibi kavramlarda da görülen ayrışma, yani tek bir kavramın şemsiyesi altında bir kardeş kavramlar kümesi oluşma durumu, "reference" sözcüğü için de geçerlidir. Ancak bu ayrışma mutlak bir bağımsızlaşma ölçüsünde değildir: Örneğin "anlam" sözcüğü şemsiyesi altındaki kavramların hepsi, komşusu olan "içerik" kavramından nasıl ayrık ve bağımsız iseler, "reference"ın şemsiyesi altındaki kardeş kavramlar da örneğin komşusu olan "göstermek" kavramından ayrık ve bağımsızdırlar. Başka bir ifadeyle, (e) önermesinin doğru

²⁶ Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 174.

²⁷ Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 175.

²⁸ Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 175.

²⁹ Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 175, 176.

kabul edildiği bağlamda “reference”ın, Frege'nin kastettiği anlamda kullanılmasının ortaya çıkaracağı sorun, henüz yeni bir terimi önemle gerektirecek düzeyde değildir. Aynı ölçütler içinde “yönletim” sözcüğü de Frege'nin kastettiğini karşılması bakımından bir felsefi sorun oluşturacak düzeyde değildir. Üstelik Denkel, Aruoba'nın yazısında, “reference”ın “bedeutung”u tam olarak karşılamadığını gösteren hiçbir akıl yürütmenin bulunmadığını ileri sürer.³⁰ O, Aruoba'nın bazı düşüncelerini yanıtlamaya girişir. İleri sürdüğü görüşler dört madde halinde özetlenebilir:

1. Denkel, Aruoba'nın yukarıda kalın puntoyla verdiğimiz “Anscombe, çevirisinde ““meaning” ve “sense”i geçişli olarak kullanır, “reference”a pek yüz vermez” cümlesinin ne sayın Aruoba'nın savunduğu fikirle ilgisini ne de hangi anlama geldiğini anlayabilme pozisyonunda olmadığını söyler. O, “İnşallah bununla, Wittgenstein veya çevirmeninin *Philosophical Investigations* adlı eserinde “meaning” veya “sense”i “reference” yerine ve onunla eş anlamlı olarak kullandıkları kastedilmeyordur.” diyerek onun görüşüne katılmaz.

2. Denkel, Aruoba'nın ‘Çoban Yıldızı’ ile ‘Seher Yıldızı’ örneğine küçük bir itirazda bulunur. O, ‘akşam yıldızı’ için Türk Dil Kurumu sözlüğüne bakılabileceğini ve Venüs için kullanılan ‘Çoban Yıldızı’nın bazen ‘Kutup Yıldızı’ için de kullanılmakta olduğunu belirterek, bu sebeple onu seçmediğini söyler.

3. Yine Denkel, Aruoba'nın “An expression has a meaning, whereas it refers to an object, which is its reference” ibaresinde geçen “reference” hakkında, konuşma imkânı sağladığı nesne için “reference” değil, “referent” (bearer) teriminin kullanıldığını söyler. O bunu “yönletilen” sözcüğü ile karşıladığını; dolayısıyla yukarıdaki cümleyi “yönletilen”i kullanarak çevirir: “Bir terimin anlamı vardır, oysa aynı terim bir nesneye yönletir (yönletim yapar) ; bu nesne de onun yönletilenidir”.³¹ Böylece o, Aruoba'nın reference’a verdiği anlamdan ve elde ettiği sonuçtan daha farklı bir sonuç üretmiş olur.

Arda Denkel reference’ın Türkçe’de sadece tek bir terim ile (yani “yönletim” ile) karşılanabileceği gibi bir iddiasının olmadığını söyler. Başka tekliflerin de olabileceğini belirtir. Ancak, bunun için bazı kriterler olması gerekir. Hatta o, im (işaret)den, “imlemek” ve “imlem” sözcüklerinin yapısal olarak türetilişlerine de karşı çıkmaz. Zaten ona göre “imlemek”, “işaret etmek” manasında kullanılır. Buradan hareketle “imlem”in, “birşey anlatıldığında söz konusu edilen, yükletilen şey” anlamına geleceği yargısı şayet bir akıl yürütme olarak kabul edilecekse bunun geçersiz olacağını söyler. Çünkü ilk cümle ikinci cümleyi mantıksal olarak içermemektedir. Daha da açarsak, “imlem”in reference’a (ve/veya “bedeutung”a) karşılık olması, bir mantıksal gereklilik ya da “işaret etme” kavramının zorunlu bir sonucu değildir.³²

Bunun yanı sıra Denkel, “imlem” sözcüğü “reference”a karşılık olarak kullanıldığında, “imlemek” fiilinin çokanlamlılığı yüzünden bazı sakıncalar ortaya çıkabileceğini iddia etmektedir. “İmlemek” teriminin “reference” dışındaki iki anlamından biri olan “işaret etmek” fiilini, birisi

³⁰ Arda Denkel, “Yanıt: Terimler ve Ölçütler”, 176.

³¹ Arda Denkel, “Yanıt: Terimler ve Ölçütler”, 176, 177.

³² Arda Denkel, “Yanıt: Terimler ve Ölçütler”, 177.

hakkında, "imledi" denildiğinde o kişinin parmağını mı, bir tabelayı mı, bir trafik işaretini mi, yoksa bir sözcüğü mü kullandığı hep kapalı kalacaktır. Üstelik mantıksal olarak, referans yapmadan işaret etmek ve işaret etmeden referans yapmanın imkânı düşünülünce, "imlem" in bu ayrımları veremeyen, yeterli derecede özelleşmemiş bir terim olduğu ortaya çıkacaktır. Öte yandan "imlemek" fiilinin üçüncü karşılığı da "pointing to" dan tamamen farklı olan "signalling" dir. Yani, bir kişinin kaş, göz vb. işaretler yapması, yani kendisi hakkında bir şeyi öylece imlemesidir. Denk el bu itirazlarından sonra şu kesin kanaatini açıklar: "Çokanlamlılık ve kaypaklık ölçütü nedeniyle "imlem" in bir felsefe terimi durumuna getirilmemesi gerektiği kanaatindeyim."³³

Bir Başka Yaklaşım

Frege'nin, üzerine tartışılmış olan makalesi "Sense and Reference"³⁴ başlıklı olup ve bu iki kelime arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırdığı için kanaatimizce sense ve reference'nin ne olduğu hakkında yeni veriler ışığında tekrar düşünülmelidir. Türkçe felsefe literatüründe kullanılan "duyum" sözcüğünün felsefede kullanımı bakımından etimolojik kökeni, Almanca'ya dayanır. Frege, "Über Sinn und Bedeutung" adlı eserinde, bu sözcük için "Sinn" karşılığını kullanmıştır. Sinn, İngilizce'ye başlangıçta "meaning" (anlam) olarak çevrilmiş, bir müddet tartışıldıktan sonra da "sense" kelimesinde mutabık kalınmıştır.³⁵ Alman Dili ve Edebiyatı uzmanı olan Mustafa Özdemir "Sinn" sözcüğünü "duyum" olarak Türkçe'ye çevirmiştir.³⁶ Almanca sözlükte kendi başına "sinn", "hâsse, duygu" manalarına gelmekte, "bedeutung" ile kullanıldığında ise "mana, anlam, medlul, meal, ruh, mefhum, kavram"³⁷ manasına gelmektedir. İngilizce sözlükte "sense" isim olarak, "duyum, ihsas, duyu organlarımız yoluyla beden alanı ya da dış çevreden toplanan uyarıcı", fiil olarak da "sezmek, hissetmek, fark etmek, haberdar olmak"³⁸ manalarına gelmektedir.

Şöyle devam edelim: "Anlam"ın (meaning), dil felsefesinin önemli bir sorunu olduğunu biliyoruz. Bu soruna yönelik çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bunlardan ikisi, öne çıkmıştır: İlki, Cambridge çevresi olarak bilinen, incelemelerini önermeler ile sınırlayan, ideal dil felsefesini savunan ve "göndergeci (referential) çözüm"ü ileri süren yaklaşımdır. İkincisi ise Oxford çevresi olarak bilinen, dilin kullanım bağlamından hareket ederek "gündelik dil" felsefesini savunan filozofların ileri sürdüğü, pragmatik yaklaşımdır. Göndergeci çözüm adıyla nitelenen çalışmalar, gönderge sorunuyla karşılaştığımız çalışmalardır. Göndergeci kuram, genellikle Viyana Çevresi filozofları tarafından savunulmuştur. Bu filozoflara göre dil ile dünya arasında bir koşutluk vardır ve dil dünyayı betimlemenin bir aracıdır. Dolayısıyla dil içerisinde kullanılan her kelime dünyadaki bir nesneye karşılık gelmektedir. Cümleler de olgu durumlarını tasvir eder. Bu ad altındaki anlam sorununa doğruluk problemi çerçevesinde bir çözüm aranmıştır. Frege, Russell, Wittgenstein'in ilk

³³ Arda Denk el, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 177.

³⁴ Gottlob Frege, "On Sense and Meaning", 56-78; Almancası, Gottlob Frege, "Über Sinn und Bedeutung", *Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik*, (1892): 25-50.

³⁵ Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", *Frege'ye Dair*, Joseph Salerno, çev. Ayhan Dereko (Ankara: Birleşik Yay., 2011), 8.

³⁶ Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: Külliyyat Yay., 2019, 49.

³⁷ Von Karl Steuerwald, *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük)* (Germany: Otto Harrassowitz Wiesbaden, 1974), 495.

³⁸ Hâmit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:714, 1999, 3039, 3040.

dönem görüşleri ve Viyana çevresinin görüşleri de bu başlık altında toplanabilir. Onlara göre bir cümlenin anlamı, bu cümlenin göndermede bulunduğu olgu bağlamıdır. Yani gönderge yaptığı nesnedir.³⁹

Şimdi reference'ı, Frege'den yola çıkarak, yukarıdaki biçimde (yönletim/imlem) değil de bir gönderge olarak yorumlayabilir miyiz? Yani, onun için "reference" sözcüğünün dilbilimin teknik bir terimi olmasını göz önünde bulundurarak ve... kastedilen anlamının gönderme ediminin kendisi değil bu edimin yöneldiği nesne olduğunu dikkate alarak 'gönderge' karşılığını kullanmayı tercih"⁴⁰ edebilir miyiz?

Ayhan Dereko'ya göre "Frege'nin anlam kuramı bağlamında 'Sinn', 'anlam' değil bir 'anlam kategorisidir' ve bu sözcüğü karşılamak için 'anlam'ı kullanmak asla uygun değildir." Ama o, bu işler için özel teknik terimlerin hasredilmesinin zorunluluk olduğunu düşünerek "duyum" sözcüğünü tercih ettiğini belirtmiştir.⁴¹ Gerek İngilizce'de "sense" olarak kullanılmasından, gerek Mustafa Özdemir'in "duyum" olarak çevirmesinden, gerekse Ayhan Dereko'nun "duyum"u tercih gerekçesinden ötürü ve sözlüklerden yola çıkarak, bu sözcüğün "duyum" olarak Türkçe'de kullanılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Asıl konumuzun olan "gönderge" sözcüğünün etimolojik kökeni, Almanca'daki "bedeutung" sözcüğüdür. Mustafa Özdemir o sözcüğü "gönderim" olarak tercüme etmiştir.⁴² İngilizce'ye "reference" olarak çevrilen bu sözcüğü Ayhan Dereko, Frege'nin yaklaşımını dikkate aldığımızda dilimize "gönderge" olarak çevrilmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Dereko'dan daha önce Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu" isimli çalışmasında "reference" sözcüğünün Türkçe'ye "gönderge", "gönderme" ve "yönletim" olarak tercüme edildiğini belirterek, "reference" kelimesinin çevirisini "gönderge" olarak kullanacağını belirtmiştir.⁴⁴

Almanca sözlükte "bedeutung"un kökeni olan "bedeut'en", "manasına gelmek, delâlet etmek, ifade etmek, demek"⁴⁵ anlamlarına gelmekte, İngilizce sözlükte "reference" isim olarak, "havale etme/edilme, başvurma, müracaat etme, danışma", fiil olarak da "kaynakça göstermek, başvurulacak kaynakları belirtmek, başvurulacak eserlerin listesini yapmak" anlamlarına gelmektedir. Bununla ilgili olan "referent" ise "kastedilen kavram/nesne, söz/simge ile ima edilen şey, bir mantık terimi olarak bir önermedeki sonraki terimlerin ilgili oldukları ilk terim"⁴⁶ anlamlarına gelmektedir.

Stanford Felsefe Ansiklopedisi'ne göre, belirli türden temsil işaretleri ile nesnelere arasında elde edilen ilişkiye, gönderme (reference) denir. Bir başka ifadeyle gönderme, belirli türden temsil işaretleri ile nesnelere arasında elde edilen ilişkidir. Örneğin, "Barack Obama bir demoklattır" iddiasında bulunduğumda, belirli bir tür temsil işareti kullanıyorum demektir. Burada, belirli bir tekil

³⁹ Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", *Felsefe Dünyası*, 2/44 (2006), s. 168.

⁴⁰ Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*.

⁴¹ Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 8.

⁴² Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, 49.

⁴³ Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 7.

⁴⁴ Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", *Felsefe Dünyası*, 2, sayı: 44, (2006): 168.

⁴⁵ Von Karl Steuerwald, *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük)*, 86.

⁴⁶ Hâmit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, 2831, 2832.

kişiyeye (yani Barack Obama'ya) göndermede bulunan "Barack Obama" işareti, temsil işareti oluyor. Adlar ve diğer göndermede bulunan terimler, göndermede bulunabilen (örneğin kavramları, zihinsel haritalarını ve resimleri göz önünde bulunduralım) tek temsil işaretleri türleri olmasa da, bunlar gibi dilbilimsel belirteçler de göndermenin doğasına ilişkin felsefi araştırmaların merkezinde uzun süre yerini korumuştur. Bunlar içerisinde bizi ilgilendiren husus, dilbilimsel göndermelerdir. En azından bazı dilbilimsel ifadelerin gerçekten göndermede bulunduğunu varsayarsak, bir dizi ilginç soruların ortaya çıktığını görebiliriz. Örneğin, dilbilimsel gönderme, göndermede bulunma eylemiyle nasıl ilişki içerisinde? Konuşanlar olarak bizlerin yaptığı şeyler, gönderme terimleriyle mi olmaktadır? Gönderme terimleri, tam olarak nasıl göndermede bulunurlar? Yani, yaptıkları şeyden dolayı neye göndermede bulunmaktadırlar? Bu soruya yönelik tek bir cevap, tek bir gönderme mekanizması veya söz konusu terimin türüne bağlı olarak farklı cevaplar var mıdır? Gönderme ve anlam arasındaki ilişki tam olarak nedir?⁴⁷ Bu sorular, gönderen, gönderilen şey, kendisine gönderilmiş olan ve bu ilişkinin tümünü kuşatan gönderme eylemi ile ilişkilidir. Ancak bu soruların yanıtlarını başka çalışmalarda tartışmak gerekecektir.

Esasen İlhan İnan'ın verdiği bilgiye bakılırsa Arda Denkel, onun önerdiği "gönderme yapmak" fiilini bir takım itirazlar yönelterek önce reddetmiş sonra da çeşitli müzakerelerden sonra kabul etmiştir. Hatta kitabının gözden geçirilmiş yeni basımında "yönletim" yerine "gönderme" terimini kullanacağını bile söylemiş ama bunu gerçekleştirmeden vefat etmiştir.⁴⁸ Kanaatimizce Frege'nin söz konusu makalesi üzerinden hareket edersek sense'in *duyum* anlamı dikkate alındığında, duyumun bir gönderenin duyumunu olabileceğini düşünmekteyiz. Bunu kesin bir iddia olarak değil, tartışmanın başka açılardan yürütülmesine küçük bir katkı sağlamak amacıyla dillendiriyoruz.

Sonuç

Arda Denkel, birinci tartışma olarak adlandırdığımız tartışmayı başlatarak, "reference" sözcüğü için önerilmiş Türkçe tekliflerin, tam olarak onları ya karşılamadığını ya da karşılama bile komşu, fakat farklı, bazı başka kavramlardan tam olarak ayırt edilmediğini belirtmektedir. O, "göndermek", "yollamak", "havale etmek" gibi sözcüklerin "reference"ın anlamlarından birini yeterli derecede karşıladığını söyler. Ne var ki bu anlamların, felsefede kullanılan anlama yakın olsa bile ondan farklı olduğunu ifade eder. Bunun nedeni, sözü edilen anlamlarda bir şeyi herhangi bir nesneye doğrudan göndermenin söz konusu olmasıdır. Oysa felsefi anlamdaki "reference"ta birini herhangi bir nesneye yöneltmek, fiili yapan açısından ancak dolaylı olarak yerine getirilen bir iştir; doğrudan değil. Bu yönüyle ona göre "reference" için en iyi Türkçe karşılık, "yönletim" sözcüğüdür.

Denkel'e göre felsefede "reference", düşünceyi, bir terim vasıtasıyla bir nesneye doğru çevirmeyi anlatır. Bir nesneye yönlendirmeyi ve bu nesne ile düşüncede bir ilişki kurmayı ifade eder. Bunun hangi yolla ve nasıl bir şekilde gerçekleştirildiği "reference"ı ayırt eden özelliktir. Şöyle ki; "reference" bir iletişim eylemini anlatır. Bu bağlamda yönletim, kullanılan bir terimle herhangi birinin düşüncesini bir nesneye yönlendirmesine imkân tanımak olarak tanımlanabilir.

⁴⁷ Eliot Michaelson and Marga Reimer, "Reference", <https://plato.stanford.edu/entries/reference/>, (erişim, 30.05.2019).

⁴⁸ İlhan İnan, "Arda Denkel'in Ardından: Anılar ve Dil Felsefesi Üzerine Bir Tartışma", 15, 16.

Oruç Aruoba, Denkел'in görüşlerini çeşitli açılardan eleştirerek bu terimin Türkçe karşılığı olarak "imlem" sözcüğünü önermiştir. Denkел, onun görüşlerini argümantatif bir çerçevede kurarak karşı eleştiride bulunmuş ve yönletim sözcüğünü yeniden gerekçelendirmeye çalışmıştır.

Arda Denkел'in sonraki yıllarda "reference"ın Türkçesini gönderme olarak karşılamanın daha uygun olduğunu düşündüğünü biliyoruz. Kanatımızca bu tartışmayı, özellikle Frege'yi dikkate alarak söylersek; sense'in anlamları ile reference'ın anlamları dikkate alınarak ve yine sense'in "duyum", reference'ın da "gönderge" anlamını dikkate alarak yürütmek, daha sağlıklı sonuçlara varmayı mümkün kılacaktır.

Kaynakça

- A., Bedia, Selâhattin Hilâv, Önay Sözer, Hilmi Yavuz, Teoman Duralı,, "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 2. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982.
- Aruoba, Oruç (1982), "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri.
- Atalay, Hâmit (1999), *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:714.
- Denkel, Arda (1982), "Bazı Terimler Üzerine Notlar", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 3. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri.
- Denkel, Arda (1981), *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Denkel, Arda (1989), "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", *Felsefe Tartışmaları*, 5. Kitap, (1989): 24-46.
- Denkel, Arda (1982), "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri.
- Dereko, Ayhan (2011), "Çevirenin Önsözü", *Frege'ye Dair*, Joseph Salerno, çev. Ayhan Dereko, Ankara: Birleşik Yay.
- Frege, Gottlob (1980), "On Sense and Meaning", çev. Max Black, *Translations From The Philosophical Writings of Gottlob Frege*, Ed. Peter Geach and Max Black, U.S.A, 56-78.
- Frege, Gottlob (1892) "Über Sinn und Bedeutung", *Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik*, 25-50.
- Frege, Gottlob (2019), *Fonksiyon ve Kavram*, çev., Mustafa Özdemir, İstanbul: Külliyyat Yay.
- Gülcan, Nur Yeliz (2006), "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", *Felsefe Dünyası*, 2, sayı: 44.
- İnan, İlhan (2005). "Arda Denkел'in Ardından: Anılar ve Dil Felsefesi Üzerine Bir Tartışma", içinde *Arda Denkел'in Ardından*, Der., Gürol Irzık, İlhan İnan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Michaelson, Eliot and Reimer, Marga, "Reference", <https://plato.stanford.edu/entries/reference/>, (erişim, 30.05.2019).
- Özcan, Zeki (2014), *Dil Felsefesi I*, Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Özel, AYTEKİN (2019), *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I*, (Bursa: Bursa Akademi Emin Yayınları).
- Steuerwald, Von Karl (1974), *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük)*, Germany: Otto Harrossowitz Wiesbaden.